

KUNSTHISTORISCHE
MEDEDELINGEN
UIT
OUD-HOLLAND

JAARGANG LXXXV 1970

VERSPREID DOOR HET
RIJKSBUROU VOOR KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE
DEN HAAG

H. L. M. DEFOER

De madonna inv. nr. 1530 in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem, een voorbeeld van Jan Gossaerts invloed op de beeldhouwkunst der Noordelijke Nederlanden

In tegenstelling tot de schilderkunst is de beeldhouwkunst der Noord-Nederlandse renaissance een nog weinig geëxploreerd gebied. Alleen twee groepen sculpturen, die de beginfase en de rijpe tijd van de renaissance in onze contreien markeren, zijn onderwerp geweest van wetenschappelijk onderzoek. Tot de eerste groep behoren de sculpturen die samenhangen met de zogenaamde 'Utrechtse stenen vrouwenkop' in het Aartsbisschoppelijk Museum¹. Tot de rijpe fase van de Noord-Nederlandse renaissance behoren de koorbanken in de O.L. Vrouwekerk te Dordrecht—tussen 1538 en 1540 vervaardigd door Jan Terwen Aertsz—en de schouw van Colyn de Nole te Kampen uit 1543–45². Buiten de twee bovengenoemde groepen bestaan er nog een aantal renaissance sculpturen, waarvan de datering en de plaats van herkomst zeer moeilijk is vast te stellen. Zo wordt er in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem een madonna met kind bewaard, die tot nu toe ca 1540 werd gedateerd³. We zullen echter zien dat men dit beeld veeleer rondom 1525 zal moeten plaatsen, vanwege de verwantschap die het vertoont met het werk van Jan Gossaert van Mabuse uit die jaren (afb. 1).

De madonna houdt het midden tussen een reliëf en een volledig driedimensionaal beeldhouwwerk. De achterzijde is geheel glad en het stuk behoort frontaal bekeken te worden. Het beeld is niet uit één stuk hout gesneden, maar is samengesteld uit twee eiken planken, die zodanig zijn samengevoegd dat uit de ene de voorzijde en uit de andere de achterzijde van het beeld is gesneden. De Mariafiguur staat

1. De sculpturen van deze groep zijn tussen 1500 en 1530 in Utrecht vervaardigd. De figuren zijn nog sterk laat-middeleeuws van voorkomen. Het is voornamelijk in hun opschik en de details van hun kleding dat de doorbraak van de renaissance is te onderkennen.

J. Leeuwenberg, 'Een nieuw facet aan de Utrechtse beeldhouwkunst', *Oud Holland*, 1955, 82-94; *Oud Holland*, 1957, 56-58; *Oud Holland*, 1959, 74-102; catalogus *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1958, 210 e.v.

2. J. Witsen Elias, *Koorbanken, Koorhekken en Kansels*, Amsterdam 1946, 44 e.v.; M. Casteels, *De Beeldhouwers De Nole te Kamerijk, te Utrecht en te Antwerpen*, Brussel 1961, 69 e.v.

3. Haarlem Bisschoppelijk Museum, inv. nr. 1530, eikehout, h. 48 cm. A. Pit, *La Sculpture Hollandaise au Musée National d'Amsterdam*, Amsterdam 1903, 20; catalogus *Kunstschaten uit het Bisschoppelijk Museum van Haarlem*, Utrecht 1967, nr. 49.

naar links gewend, het ongedekte hoofd gebogen. Zij drukt haar gelaat liefkozend tegen dat van het kind, dat zij op haar rechterarm draagt. Maria is gekleed in een fijn geplooid onderkleed met pofmouwen om de bovenarm. Hieroverheen draagt zij een ruime mantel, die op haar linker-schouder door een gesp bijeen wordt gehouden en waarvan zij een slip over haar rechterarm heeft geslagen, zodat het onderste deel van haar lichaam grotendeels onder de mantel schuilgaat. Terwijl de bovenste helft van de Mariafiguur nagenoeg en profiel is weergegeven, is de onderste helft meer frontaal gezien. Maria's linkerbeen staat als 'Spielbein' ietwat naar voren. Tussen haar voeten en de maan, waarop zij staat, bevindt zich een kronkelige massa, die nogal gehavend is en ondeskundig met vloeibaar hout is gerestaureerd. Oorspronkelijk moet hier de slang weergegeven zijn geweest, de personificatie van de duivel, die onder Maria's voeten vertrapt wordt⁴. Het Christuskind is nagenoeg naakt en wordt gedeeltelijk bedekt door een kreukelige doek.

Een aan het Haarlemse beeld sterk verwante sculptuur bevindt zich in de St. Agathakerk te Beverwijk (afb. 2)⁵. Maria staat daar als het ware in een sierlijke danspas boven op de maan. De omhelzing van moeder en kind is minder innig dan bij het Haarlemse exemplaar. Het hele voorkomen is ook gemaniëreerder en minder monumentaal. De overeenkomsten tussen de twee beelden in draperiebehandeling en gelaatstrekken wijzen er echter op, dat beide van dezelfde meester moeten zijn⁶. De liefkozende houding van de Haarlemse madonna gaat terug op de zogenaamde pazzi-madonna van Donatello, een reliëf dat zich thans te Berlijn bevindt en afkomstig heet te zijn uit het Palazzo Pazzi te Florence⁷. Men kan zich afvragen langs welke ka-

4. Johannes Openbaring, hfdst. 12, vers 1-5.

5. Eikehout. H. J. J. Scholten, 'Het Beverwijkse Lieve-Vrouwenbeeld uit de 16de eeuw', *De Speelwagen*, 1950, 73 e.v.

6. Ook technisch zijn beide madonna's verwant. Het Beverwijkse beeldje is evenals het Haarlemse exemplaar uit twee tegen elkaar gezette planken vervaardigd. De madonna te Beverwijk is bevestigd tegen een eikehouten achtergrond met omlijsting. Witte verfsporen op de achterzijde van het beeldje wijzen erop, dat het in vroeger tijd, waarschijnlijk in het begin van de 19de eeuw, is wit geschilderd. Deze beschildering is bij een latere restauratie verwijderd; wellicht was dat de restauratie die T. L. Stracké uit Haarlem in 1891 uitvoerde (zie het handgeschreven *Liber Memorialis* van deken M. P. Kreijns in de pastorie van de St. Agathakerk te Beverwijk).

Enige jaren geleden is het beeldje door een val beschadigd; de stukjes die er toen zijn afgebroken, zijn gelukkig bewaard, zodat restauratie mogelijk is. Men vergelijk de hier gereproduceerde foto met die in het artikel van Scholten in *De Speelwagen* (zie noot 5).

7. Catalogus *Europäische Bildwerke*, Essen 1957, nr. 236; H. W.

(1)

(2)

(3)

(4)

(1). Utrecht ca. 1525, Maria met kind, eikehout. *Bisschoppelijk Museum Haarlem*.—(2). Utrecht ca. 1525, Maria met kind, eikehout. *St. Agathakerk Beverwijk*.—(3). Jan Gossaert, Maria met kind, gravure. *Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam*.—(4). Jan Gossaert, Maria met kind, gravure. *Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam*.

Utrecht, dat echter nooit is uitgevoerd¹⁵. Tijdens deze werkzaamheden is hij vanzelfsprekend in contact gekomen met schrijnwerkers en beeldhouwers. Het is heel goed mogelijk, dat hij bij die gelegenheid ook ontwerptekeningen gemaakt heeft voor in hout te snijden beelden, waarvan de twee Mariasculpturen mogelijk de enige overgebleven resultaten zijn. Hierbij zij ook nog gewezen op het feit dat de Maria te Beverwijk in een uit eikehout gesneden architectonische omlijsting is geplaatst, een omlijsting die zo niet in haar geheel, dan toch wel in onderdelen origineel is. De on-tectonische zuilen, overladen met allerlei details zoals acanthusbladeren en ramskoppen, zijn typerend voor de vroege Nederlandse renaissance en zouden evenals het beeld zelf door Gossaert ontworpen kunnen zijn¹⁶.

Gezien Gossaerts werkzaamheden aan het koorgestoelte van de Utrechtse Dom in de twintiger jaren en de stilistische overeenkomsten tussen zijn werk uit die tijd en de beide madonna's te Haarlem en Beverwijk, is het waarschijnlijk, dat deze twee sculpturen niet omstreeks 1540, maar veeleer rondom 1525 vervaardigd zijn.

Nu rest de vraag, waar de beeldhouwer zijn atelier heeft gehad. Voor de hand ligt Utrecht, omdat daar Gossaert in het begin van de twintiger jaren bezig was met de ontwerpen voor het koorgestoelte. Anderzijds wijst echter de herkomst van de sculpturen naar Holland. Het exemplaar te Haarlem is een geschenk van B. C. van Straelen uit Katwijk en het andere bevindt zich reeds sinds het eind van de 16de eeuw in Beverwijk¹⁷. Een herkomst echter is, vooral wanneer het gaat om niet al te grote voorwerpen, een relatief gegeven. Er bestond immers een levendige handel in beelden, handschriften, schilderstukken e.d. Hierdoor was het mogelijk dat kunstwerken al kort na hun ontstaan over een groot gebied verspreid werden.

Belangrijker als argument tegen Utrecht als plaats van ontstaan schijnt het feit dat de beide beelden in stijl geen verwantschap vertonen met het werk van de Meester van de Utrechtse stenen vrouwenkop, dat zeker in Utrecht ontstaan

is. Maar men moge wel bedenken dat deze meester een groot atelier moet hebben gehad, waarvan de nog sterk traditionele producten een gretige aftrek hadden, getuige het grote aantal, dat er van bewaard is gebleven. Er zal voor dit succesvolle atelier geen reden geweest zijn om zich in te laten met een meer moderne, experimentele vormgeving, zoals die bij de sculpturen te Haarlem en Beverwijk naar voren komt. Deze beide gaan terug op ontwerpen van Gossaert, een vooruitstrevende uitheemse kunstenaar, die geen enkele band had met de gangbare stijl in de Utrechtse werkplaatsen. In de wijze van vervaardiging daarentegen sluiten de beide madonna's wel aan bij de producten van de Meester van de Utrechtse stenen vrouwenkop: deze zijn soms eveneens uit tegen elkaar gevoegde planken samengesteld¹⁸.

Het bovenstaande in overweging nemend lijkt mij de meest aannemelijke conclusie, dat de beide Mariabeelden van Haarlem en Beverwijk omstreeks 1525 in Utrecht naar ontwerpen van Jan Gossaert van Mabuse zijn vervaardigd.

H. L. M. DEFOER

The Madonna in the Bisschoppelijk Museum at Haarlem

In the Bisschoppelijk Museum at Haarlem there is a Madonna (Inv. No. 1530) which is a good example of North-Netherlandish Renaissance sculpture. The sculptor is unknown but there is another Madonna by him in St. Agatha's church at Beverwijk. Since both pieces are similar stylistically to the work of Jan Gossaert, particularly the engravings of c. 1522, it seems likely that they were made in Utrecht, in about 1525, from designs by Gossaert, who had been engaged on designing the choirstalls for the cathedral there shortly before. They would thus be roughly contemporary with the work of the Master of the stone head of a woman at Utrecht, though much more advanced in style.

15. W. H. Vroom, 'Jan Gossaert van Mabuse als ontwerper van koorbanken in de Dom van Utrecht', *Oud Holland*, 1964, nr. 3, 172 e.v.

16. Men vergelijkte de zuilen op Gossaerts uit 1527 daterende ontwerp voor een grafmonument in het Kupferstichkabinet te Berlijn-Dahlem (Friedländer, o.c., 64 en 67; catalogus Gossaerttentoonstelling 1965, nr. 66).

17. In 1574 werd het door Timan van Wou in zijn testament aan de kerk te Beverwijk gelegateerd. Timan van Wou behoorde tot de commanderij van St. Jan te Haarlem en was in het begin der zeventiger jaren pastoor van de parochie te Beverwijk, die toen door de Jansheren werd bediend. Zie J. Scholten o.c. in noot 5.

18. Zie catalogus *Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1958, nrs. 318, 320, 321 en 322.